

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

ATƏŞ ŞÖVKƏT OĞLU ƏHMƏDLİ

**FOLKLORDA SÖYLƏYİCİLİK SƏNƏTİ
(ŞIRVAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA)**

5719.01 - Folklorşünaslıq

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Mərasim folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Füzuli Xeyrulla oğlu Gözəlov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Asif Abbas oğlu Hacı
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Məhəmməd Məmmədsəid oğlu
Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə “_28_” _11_2014-cü il saat ____-da Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat: “_” _____2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Folklorda söyləyicilik sənətinin tədqiqi hər bir milli folklorşünaslıq elmində olduğu kimi, Azərbaycan folklorşünaslığı üçün də aktual elmi problemdir. Dünya folklorşünaslıq elminin hazırkı mərhələsində “söyləyicilik” sənəti və “söyləyici” faktoru bu elmin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bunun əsasında folklorun tədqiq sahəsində yeni baxış və nəzəriyyələr, tədqiqat üsulları formalaşmış və bu da öz növbəsində “folklor” adlanan mədəniyyət hadisəsinin tamamilə yeni və toxunulmamış məna qatlarına enməyə imkan vermişdir. Lakin “söyləyicilik sənəti” dünya folklorşünaslığı və ümumən elmi-nəzəri fikrində artıq çoxdan özünə yer etsə də, Azərbaycan folklorşünaslığında bu elmi istiqamətə lazımı diqqət yetirilməmişdir. Bu da hazırda böyük sürətlə inkişaf edən milli folklorşünaslığımızın elmi-nəzəri inkişaf tempini ləngidir. Əslində, burada çox ciddi təzad yaranmışdır. Elmi-texniki tərəqqi, texnoloji inkişaf, ultramüasir sənaye və kosmopolit məişət həyatı sahəsində dünyaya öncüllük edən Qərbdə əski epik-poetik ənənələri, folklor sənətini yaşadan peşəkar söyləyicilərin, demək olar ki, yoxa çıxdığı şəraitdə “söyləyicilik sənəti” qabaqcıl humanitar elmi istiqamətlərdən birini təşkil edirsə, peşəkar söyləyicilərin canlı şəkildə yaşadığı, yüzlərlə aşqların, sinədəftər qocaların hələ də sağ olduğu, regional folklor mühitlərinin funksional olduğu müasir Azərbaycanda “söyləyicilik sənəti” bir mövzu, elmi istiqamət kimi, demək olar ki, təsadüfi maraqların, kiçik həcmli və dolayısı tədqiqatların obyektini təşkil edir. Bu, acınacaqlı durumdur. Yaranmış boşluğu doldurmaq, folklorşünaslığın və ümumən humanitar-sosioloji elmlərin bu mühüm sahəsini inkişaf etdirmək ilk növbədə Azərbaycan folklorşünaslığının qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifədir.

Mövzunun aktuallığı digər tərəfdən Azərbaycan regional folklor mühitlərinin mövcudluğu ilə müəyyənləşir. Söyləyicilik sənətinin coğrafi-məhəlli özünəməxsusluğunu araşdırıb ortaya çıxartmadan Azərbaycan söyləyicilik sənətini nə ümumiləşdirmək, nə sitemləşdirmək, nə də milli söyləyicilik sənətimizin tipologiyasını (tipoloji obrazını) yaratmaq mümkün deyildir. Belə mühitlərdən biri də Şirvan folklor mühitidir. Biz Azərbaycan folklorunda söyləyicilik sənəti problemini ilk növbədə uzun illər ərzində fəaliyyət göstərdiyimiz, folklor müşahidələri, toplanmaları və tədqiqatları apardığımız Şirvan folklor mühiti əsasında öyrənməyi məqsəduyğun hesab etdik. Digər tərəfdən, bu folklor mühiti sənət və poetik yaradıcılıq materialı baxımından ən nəhəng və zəngin folklor mühitlərindən biri olsa

da, bu zənginliyə əks olaraq ən az tədqiq olunmuş mühitlərdəndir. Bu cəhətdən Şirvan folklor mühitinin söyləyicilik sənəti baxımından tədqiqi də folklorşünaslığımızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın *obyektini* hazırda funksionallığını saxlayan Şirvan folklor mühiti təşkil edir. Bu mühitdə söyləyicilik sənəti tarixən çox zəngin ənənələrə malik olmuşdur. Hazırda Şirvan folklor mühiti Azərbaycanın bütün folklor mühitləri kimi müasirləşməyə məruz qalıb. Folklor sənəti və yaradıcılığında zəifləmələr, tənəzzül və enmələr baş versə də, söyləyicilik sənətinin canlı şəkildə yaşaması mühitdə müşahidə olunur. Şirvanda peşəkar söyləyicilərin başında aşiq durur. O, peşəkarlıq və sənətinin miqyası baxımından söyləyicilik piramidasının zirvəsini təşkil edir. Şirvanda bundan başqa nağıl söyləyən nağılçılar, gülməli əhvalatlar, bəmərə söhbətlər edən insanlar, əfsanə, rəvayət və digər epik mətnləri bilən rəvilər, bütün lirik folkloru yaddaşında daşıyan sinədəftər qadınlar, xalq mahnı və nəğmələrinin peşəkar ifaçıları olmuşdur. Hazırda bu sadalananlar funksionallıq baxımından eyni durumda olmasalar da, Şirvan folklor mühiti söyləyicilik sənətinin obyektı kimi zəngin material verir.

Tədqiqatın *predmetini* Şirvan folklor mühiti materailları əsasında söyləyicilik sənətinin öyrənilməsi, əsasən, söyləyici və janr yaddaşı, söyləyicinin ifa mühiti kimi məsələlər təşkil edir. Bu məsələlərin tədqiqatın predmeti kimi qabardılması söyləyicilik sənətinin funksional sxemindən doğur. Belə ki, söyləyicilik sənəti “*söyləyici-mühit-janr*” üçlük strukturuna malikdir. Burada:

Söyləyici – sənətin subyektı, mühitin və janrın (poetik yaddaşın) struktur əlamətlərinin daşıyıcısı, söyləyicilik sənətini təşkil edən səviyyələri hərəkətə gətirən, bir-biri ilə bağlayan, əlaqələndirən və onları bir sistem kimi funksionallaşdıran mediatorudur;

Mühit – söyləyicini, onun yaşadığı məkanın bütün faktorlarını, həmin məkanda yaşanan bütün sosial, iqtisadi, mədəni həyatı özündə birləşdirən məkan-zaman sistemidir;

Janr – söyləyici subyektini və söyləyicinin özü də daxil olmaqla mühitin bütün antropovahidlərini vahid yaddaş modelində birləşdirən poetik düşüncə sxemidir. Məhz janr, söyləyicini, dinləyiciləri, bütün mühiti əlaqələndirərək *vahid mətn sistemini* yaradır.

Tədqiqatda “mətn” anlayışı bütün məna qatları ilə əsas kimi götürülmüş, “söyləyicilik” sənətinin strukturuna mətn ağırlıqlı baxış gerçəkləşdirilmişdir.

Dissertasiyada bütün bu məsələlər konkret mövzular üzrə tədqiq olunmuşdur.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd Şirvan folklor mühitinin örnəkləri əsasında folklorda söyləyicilik sənətinin tədqiqidir. Bu məqsəd iki əsas vəzifəni qarşıya qoymuşdur:

Birincisi, söyləyici və janr problemi (məsələnin tarixi-ənənəvi aspekti, hazırkı durumu, ənənəvi janr söyləyiciliyi, müasir söyləyicilərin repertuarı, söyləyicilikdə dil-üslub məsələləri və s.);

İkincisi, söyləyici və mühit münasibətləri (söyləyici və dinləyici tandemi, söylənən mətnə kontaminasiya, söyləyicilikdə varislik ənənəsi, söyləyicilik zaman və məkan kontinuumunda və s.).

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan folklorşünaslığında söyləyicilik sənəti indiyədək monoqrafik tədqiqatın predmeti olmamış, bu mövzuda ayrıca fundamental araşdırma aparılmamışdır. İndiyədək ifaçı söyləyicilər (aşqlar) çoxlu sayda dəyərli tədqiqatların mövzusunu təşkil etsə də, söyləyiciliyin ümumnəzəri məsələləri, demək olar ki, kölgədə qalmışdır. Ancaq folklorşünaslar bu mövzuya zaman-zaman müxtəlif şəkillərdə toxunmuş, dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan Oruc Əliyevin “Azərbaycan nağıllarının poetikası” kitabının IV fəslə bütövlükdə söyləyicilik (nağılçılıq) sənətinin özəl problemlərinə həsr olunmuşdur¹. Tinatin Məmmədovanın “Türk folklor söyləyiciləri” başlıqlı məqaləsində söyləyiciliyin tarixən və günümüzdəki durumuna maraqlı baxışlar vardır². Səfai Qurbanovun Lənkəran-Astara bölgəsinin folklor söyləyicilərinin repertuar özünəməxsusluğuna həsr olunmuş məqalələrində söyləyicilik ənənəsinin cənub bölgəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərindən danışılır. Araşdırıcı vurğulayır ki, bölgəyə məxsus söyləyicilik repertuarı bir etnokultur informasiya mənbəyi kimi ümumazərbaycan folklor məkanının tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, spesifik ifadə forması və özünəməxsus ədəbi-poetik struktura malikdir³. Özünün “Şəki folklor mühiti” adlanan əsərində folklorun əsas daşıyıcıları və onların repertuarından geniş söz açan L.Süleymanova araşdırmaları zamanı çox nadir hallarda klassik folklorun

¹ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, səh.143-179

² Məmmədova T. Türk folklor söyləyiciləri. Folklor və etnoqrafiya. Bakı: 2006, №2, səh.50-56.

³ Qurbanov S. Lənkəran-Astara bölgəsinin folklor söyləyicilərinin repertuar özünəməxsusluğu //AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, Bakı, 2002, s. 214

peşəkar söyləyiciləri ilə qarşılaşdığını qeyd edir: “Hazırda yalnız yas aparən mollaları, ağçıları, qismən də olsa ziyarət mücəyirlərini professional söyləyicilər hesab etmək olar”⁴.

Bütün bu görülmüş işlər öz-özlüyündə problemin müxtəlif tərəflərini işıqlandıran tədqiqatlar olsa da, söyləyicilik sənəti bir konsept kimi indiyədək öyrənilməmiş qalmışdır. Biz məsələnin monoqrafik həlli zamanı bu tədqiqata qədər görülmüş bütün işlərdən maksimum dərəcədə yararlanmağa çalışmışıq.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Başlıca olaraq tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodla yazılmış dissertasiyanın metodoloji-nəzəri əsaslarını aşağıdakı mənbələr təşkil edir:

Birincisi, Azərbaycan folklorşünaslığının milli folklorun öyrənilməsi sahəsində əsr yarımından artıq müddəti əhatə edən təcrübəsi. Bu təcrübə çox zəngindir, müxtəlif dövrləri və nəsilləri əhatə edən sanballı imzalarla təmsil olunur. Bu cəhətdən milli söyləyicilik sənətinin tədqiqi zamanı milli folklorşünaslığın öz təcrübəsi qiymətli və mühüm qaynaqdır. Çünki Azərbaycan folklorunun genetik mahiyyəti, milli məğzi ilk növbədə milli folklorşünaslarımız tərəfindən sağlam elmi əsaslarla, heç bir siyasi, antimilli konyukturaya əsaslanmadan ortaya çıxarılmışdır.

İkincisi, söyləyicilik sənəti ilə bağlı beynəlxalq elmi təcrübə. Söyləyicilik sənəti bir düşüncə konsepti, elmi problem və elmi-nəzəri istiqamət kimi Qərb humanitar-sosioloji fikrində meydana gəlmiş, hərtərəfli işlənərək nəzəri sistem halına salınmışdır. Biz bu təcrübəyə bütün hallarda tipoloji aspektdə müraciət etmiş, onu milli folklorun öyrənilməsinə tətbiq edərkən mexaniki yanaşmalardan qaçmağa çalışmış, istifadə etmək istədiyimiz nəzəri-metodoloji fikrin, konseptin, tezis və sairənin milli materiala nə dərəcədə uyğun olum-olmamasında ehtiyatlı olmağa üstünlük vermişik.

Üçüncüsü, bilavasitə söyləyiciliklə bağlı Azərbaycan folklorşünaslarının təcrübəsi. Biz bu materialdan əminliklə istifadə etsək də, onu yenə də düşüncə aporasiyasından keçirmiş, xüsusilə bizim gənc alimlərimizin fikir və mülahizələrinin folklor gerçəkliyinə uyğunluq əmsalına diqqət yetirmişik.

Dissertasiyada bu üç nəzəri-metodoloji təcrübədən istifadə konkret müəlliflərin əsərlərindən verilmiş sitatlar şəklində gerçəkləşdirilmişdir.

⁴ Süleymanova L. Şəki folklor mühiti. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, s. 165

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatda mövzu ilə bağlı bir çox yeni nəticələr əldə edilmişdir. Onları əsas etibarilə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Birincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında “söyləyici və janr problemi” ilk dəfə monoqrafik planda qoyularaq, problemin söyləyici-janr münasibətlər modeli, onun tarixi-ənənəvi aspekti və mövcud strukturu, söyləyici yaddaşının janra transformasiyası kimi tərəfləri şərh olunmuşdur;

İkincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq nağıl söyləyiciliyinin funksional təbiəti araşdırılmış, söyləyici yaddaşı ilə nağıl mətni arasındakı semantik sahə ifadəlilik kontekstində dəyərləndirilmişdir;

Üçüncüsü, Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq ənənəvi lətifə personajlarının regional aspektdəki tipajları müəyyənləşdirilmiş və bu tipajların müasir söyləyicilərin repertuarındakı mövqeyi bütün tərəfləri ilə öyrənilərək sistemləşdirilmişdir;

Dördüncüsü, Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq lirik-poetik janrların söyləyiciləri “subyekt-janr-mühit” kontekstində təhlil olunmuş, o cümlədən söyləyicilikdə dil və üslub məsələləri öyrənilmişdir;

Beşincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq “söyləyici və dinləyici tandemi”, “söyləyici təhkiyəsində kontaminasiya”, “söyləyicilikdə varislik ənənəsi”, “söyləyici və zaman-məkan münasibətləri” kimi elmi konseptlər təhlilə cəlb olunmuş, bu məsələlərin hər biri ayrılıqda araşdırılaraq nəzəri cəhətdən sistemləşdirilmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Dissertasiyanın *nəzəri əhəmiyyəti* ilk növbədə burada qoyulmuş problemin elmi aktuallığı ilə müəyyənləşir. Belə ki, Azərbaycan folklorşünaslığında söyləyicilik sənəti probleminə diqqət artmaqdadır. Bu cəhətdən mövcud dissertasiyanın nəzəri-elmi əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onun nəticələrindən gələcək tədqiqatlarda istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Dissertasiyanın *praktiki əhəmiyyəti* isə işdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi zamanı istifadə imkanları ilə ölçülür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Mərasim folkloru” şöbəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatda əldə edilmiş əsas nəticələr, başlıca qənaət və yeniliklər müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun nəşrlərdə çap etdirdiyi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu: Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavə bölməsindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, işlənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, tədqiq vəziyyətindən bəhs edilir, işin aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın beş yarımfəsildən ibarət olan birinci fəsli **“Söyləyici və janr problemi”** adlanır. Bu fəsildə Şirvan folklorunun coğrafi, tarixi və etnoqrafik əsasları, söyləyici və janr problemi: tarixi-ənənəvi aspekt və hazırkı durum, ənənəvi janr söyləyiciliyində peşəkar nağılcılıq, müasir söyləyicilərin repertuarında ənənəvi lətifə mövzuları, lirik-poetik janrların söyləyiciləri kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Fəslin *“Şirvan folklorunun coğrafi, tarixi və etnoqrafik əsasları”* adlanan I yarımfəslində Şirvanın tarixi coğrafiyası gözədən keçirilir, regionun təbii və relyef xüsusiyyətləri haqda məlumat verilir. Təbii və sosial faktorların yaradıcılıq sahələrinin inkişafına təsirindən, özəlliklə folklorun təşəkkül və inkişafındakı rolundan bəhs olunur.

Hazırkı inzibati bölgədə yer almış miqyasları ilə müqayisədə Şirvanın ərazi həddləri tarixi coğrafiyasına görə A.Bakıxanovun *“Gülüstani-İrəm”* əsərində olduqca geniş təsvir olunmuşdur. Şamaxı, İsmayılı, Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Ağdaş, Göyçay və bir də bölgüdən qıraqda qalıb, qismən bura aid edilən Zərdab, Şirvan (keçmiş Əli-Bayramlı), Qobustan rayonlarından ibarət indiki Şirvanın *“Gülüstani-İrəm”*dəki təsviri belədir: *“...Şirvan məmləkəti Səlyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Təbərsəran, Kürə, Samur nahiyəsi və İlisunun aşağı bir qismindən ibarətdir. Bunlar ölkənin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir”*⁵.

Təbii şəraitin mənəvi yaradıcılıq sahələrinin təşəkkül və inkişafına təsirindən danışan Y.V.Çəmənzəminliyə görə, Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Şirvan, Qazax tərəflərdə coğrafi mühit, təbiət zəngin, rəngarəng olduğu üçün buralarda dil, ədəbiyyat daha zəngindir. İnsana keçən zərif təsirlərin bir çoxunun təbiətdən gəldiyinə işarə edən müəllif yazır: *“Dağlı,*

⁵ Bakıxanov A. *Gülüstani-İrəm*. Bakı: Azərbaycan EA nəş., 1951, s. 13

meşəli, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, şairanə tərkiblərə malik olur”⁶. Bölgələrə gəldikdə, Çəmən-zəminli burada Şirvanın adını təsadüfdən hallandırmır. Ərazidən topladığımız folklor örnəklərinin sanbalı və apardığımız araşdırmadan aldığımız nəticələr müəllifin öncəki qənaətinin indi də qüvvəsində qaldığını təsdiqləməyimizə imkan verir.

Qeyd olunan təsirlər öz yerində, bu təkamülə elə faktorların da təsiri olmuşdur ki, onlar da daha çox konkret səciyyə daşıyır və spesifikliyini nəzərə alaraq bu faktorları ayrı-ayrı səviyyələrdə dəyərləndirməyə çalışmışıq. Həmin səviyyələr aşağıdakılardır:

1. Tarixi-toponimik səviyyə
2. Milli-etnik səviyyə
3. Gen-yaddaş səviyyəsi

“Qeyd edilməlidir ki, regionun toponimiyasının əsasını türk (Azərbaycan) təbəqəsi təşkil edir. Özlüyündə isə bu təbəqəyə aid toponimlər iki yerə ayrılı bilər. Etnotoponimlər və müxtəlif coğrafi terminlərdən təşkil olunmuş adlar”⁷.

Bölgədə elə etnonimlərə rast gəlmək olur ki, onlar etno-toponimik səciyyə daşmasından başqa, həm də ayrıca bir növün adını daşması ilə də diqqət çəkir. Bu da həmin növün, məhz həmin etnonimlə ilişkili təşəkkül tapdığını söyləməyimizə əsas verir. Məsələn, Boyat qəbiləsi - bayatı janrı; Qaravəlli tayfası - qaravəlli janrı. İndi də Azərbaycanda Boyat və Qaravəlli adlı yaşayış məskənlərinə rast gəlmək olur⁸.

Hələ birinci minilliyin əvvəllərində Zaqafqaziya torpaqlarının tabe edilməsi uğrunda İranla Bizans arasında baş verən siyasi toqquşmalar zəminində ətraf yerlərdən Azərbaycana müxtəlif xalqların (əsasən irandillilərin) axını başlandı. Çox keçmədən, köçürülənlər bu yerlərdə daha erkən məskunlaşmış aparıcı etnosla (oğuzlarla) təsərrüfat, mədəniyyət, hətta qohumluq müstəvisində ortaq münasibətlər yaratdı. Minilliyin ortalarına doğru (IV əsrdən başlayaraq) bu axın yeni məzmun almağa başladı. Belə ki, döyüşkən köçəri tayfaların (hun, xəzər və s.) şimaldan genişlənən müdaxilələri nəticəsində ərazidə türk faktoru daha üstün mövqeyə keçdi. Bütün bunlar sonrakı dövrlərdə (VII-IX əsrlər) Azərbaycanda mövcud siyasi rejimlərə (xüsusən ərəb xilafətinə) qarşı

⁶ Məmmədov K. Y. V. Çəmən-zəminli. (həyat və yaradıcılıq yolu). Bakı: Elm, 1981, s. 232

⁷ Böyük Qafqazın Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, s. 64

⁸ Yenə də orada, s. 59

mübarizəyə atılmış aparıcı etnosla (türk soylularla) digər azlıqda qalan (irandilli və s.) xalqların vahid cəbhədə birləşməsinə təmin etmişdi. Beləliklə, etnik konsolidasiyanın (möhkəmlənmənin) əsasən başa çatdırıldığı “erkən orta əsrlər dövründə (VII-IX) Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili qəti olaraq formalaşdı”⁹.

O zamanlardan köç etmiş belə azsaylı xalqların sonrakı nəsilləri də, hazırda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şirvanda (bəzi kompakt yaşadıqları ərazilər nəzərə alınmazsa) yerli əhaliyə qarışmış şəkildə asudə yaşamaqdadırlar. Şirvanda əsasən, Şamaxı (Zarat, Xeybəri Zarat, Məlhəm və s.) və İsmayılı (Lahıc və ona bitişik kəndlər) rayonlarında oturmaqlaşmış bu irandilli əhali əksər etnoqrafik mənbələrdə “tat” adlandırılır.

Bir bioloji və şüur qavramı olaraq gen və yaddaş kateqoriyaları da folklorun təməl qaynaqlarından sayıla bilər. Əslində bu kateqoriyalar (vasitələr) insan psixikasının ətraf aləmlə birbaşa (şüurlu) və dolayısı ilə olan instiki (hissi) təması fakturada (işarə, mətn və s.-də) gerçəkləşdirməyə imkan verir. Orqanizmin (insanın) canlı nüvəsini təşkil edən gen iqlim, sosial şərait, miqrasiya və bu kimi təsirlərə məruz qala bilər. Məsələn, uzun illər dağ şəraitində güzəran sürmüş və sonradan hansısa məcburiyyətdən aranda məskunlaşmış bir obanın, ailənin, şəxsin davranışlarında, hətta nəsil əvəzlənməsi olsa belə əvvəlki normaların da rudimentlərinin (qalıntılarının) daşındığını müşahidə etmək olur. (sərt davranış, ucadan danışmaq və s. halları göstərmək olar).

Bu anlamda mütəmadi olaraq yaddaş da təbii və sosial təsirlərə məruz qalır. Düzdür, psixologiyaya dair elmlər genetik kodun yaddaşa da transformasiyasının mümkünlüyünü isbatlayan psixo-analitik müşahidələr aparmışlar. Hər halda, yaddaşın təkamülünə sonradan nüfuz edən təsirlərin rolunu da düzgün qiymətləndirməyə çalışaq.

Bildiyimiz kimi, mərkəzi sinirin funksionallığından asılı olaraq gündəlik təcrübənin (müşahidə və informasiyanın) şüuraltı bazada (yaddaşda) təmərküzləşməsi təmin olunur. Lakin, sinir təbii və psixoloji deqradasiyalara məruz qaldığı üçün qazanılan şüuraltı keyfiyyət də qeyri-sabit səciyyəli olur. Məsələn, yaşın və əhvalın dəyişməsi (qocalıq və xəstəlik) bu substantivliyin dəyişməsinə, bəzən isə öləməsinə gətirir.

Müvəqqəti (ani) pozulmuş yaddaş isə assosiativ vərdişlərin (testlərin) köməyi ilə bərpa oluna bilər. Ümumiyyətlə, assosiativlik bir bərpa

⁹ Həvilov. N.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, s.26-27.

mexanizmi kimi yaddaş aparatının mühüm bir funksiyasını yerinə yetirir və situasiyadan asılı olaraq assosiasiyalar ixtiyari (məntiqi) və qeyri-ixtiyari (mexaniki) baş verir. Assosiasiyalar keyfiyyətcə qohum, yaxın, ziddiyyətli və s. ola bilər.

Bundan başqa, bu yarımfəsildə tarixin folklorun təşəkkülündəki rolundan və bu anlamda gerçəkliyin folklorda hansı əlamətləri ilə təzahürləndiyindən danışılır. Bütövlükdə tarixi əks etdirməsə də, folklorda tarixin izlərinin daşındığı birmənalıdır. Folklorumuzun elə spesifik janrları (əfsanə, rəvayət, dastan və s.) vardır ki, bu izlər həmin janrlarda daha qabarıqlığı ilə biruzə verilir. Arxeoloji dəlillər tarixi çılpəqlığı ilə aşkarlatsa da, “bəzi hallarda rəvayətlər keçmişimiz haqqında bizə faydalı məlumat verir”¹⁰.

Folklorun təməl bilgiləri əslində folklorun etnoqrafik əsasını təşkil edir. Məhz bu cəhətlərinə görə dünya folklorşünaslığında bu sahələr qovuşuq halında araşdırılır. Folklorun bütün janrlarında etnoqrafik mənzərənin canlandığını söyləmək olar. Lakin, bu bilgilərin daha geniş yer aldığı tapmacalardır. Janrın bir nümunəsində həmin spesiifikliyə diqqət çəkək:

Üstü taxta, altı daş,
Səkkiz ayaq, iki baş (vəl).

Tapmacadakı bilgilərdən nəticənin hansı təsərrüfat alətinə aid olduğunu çətinlik çəkmədən tapmaq mümkündür. Təsəvvürü olanlar yaxşı bilir ki, vəl, iki öküz qoşulmuş (səkkiz ayaq, iki baş) taxta və daş təbəqələrdən hazırlanmış bir təsərrüfat alətidir. Ayrı-ayrı növlər üzrə misalların sayını artırmaq da olardı.

I fəslin II yarımfəsli *“Söyləyici və janr problemi: tarixi-ənənəvi aspekt və hazırkı durum”* adlanır. Bu yarımfəsildə söyləyiciliyin tipi janr səciyyəsinə görə müəyyənləşdirilir və hər bir tipə görə janrların təsnifatı aparılır.

1. Repertuarında mifoloji mətn, nağıl, əfsanə, rəvayət, lətifə və s. epik folklor örnəklərinin üstün olduğu (kişi) söyləyicilər.

2. Repertuarında bayatı (ağı), layla, oxşama, düzgü və digər lirik nümunələrin üstün olduğu (qadın) söyləyicilər.

Müəllifinin (həm də söyləyicisinin – A.Ə.) qadın, yaxud kişi olması baxımından folklorun növ və janrları arasında sərhəddi dəqiqləşdirməyin mümkün prinsiplərindən söz açan f.e.n. A.Xürrəmçızı yazır: “Əslində

¹⁰ Süleymanov M. Azərbaycan diyarı Lahıc. Bakı: Vətən, 1994, s.5

kollektiv yaradıcılıq məhsulu sayıldığından, eyni zamanda, tarixin ilkin mərhələlərində formalaşdığından şifahi söz sənətini yaradanların cinsi mənsubiyyəti barəsində söz söyləmək çətindir. Buna baxmayaraq, müəllifinin qadın və ya kişi olması baxımından folklorun növ və janrları arasında sərhəddi müəyyənləşdirmək mümkündür”¹¹.

Tədqiqat göstərmişdir ki, toplumun düşüncə məhsulu kimi gerçəkləşməsinə baxmayaraq, folklor mətnlərinin ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılması da inkarolunmazdır. Sadəcə, folklorun şifahi daşınması və variantlaşmaya meyli olması bu müəllifliyi “anonimləşməyə” məruz qoymuşdur. Həmin “anonimləşmiş” mətnləri isə tamamilə itibbatmaq təhlükəsindən iki yol sığortalamışdır.

Birinci yol fərqli kateqoriyalı söyləyicilərin repertuarında bu mətnlərin ənənəvi (şifahi) olaraq daşınmasıdır.

İkincisi, orta əsrlərdən başlayaraq yazıya alınmış ədəbi, bəzən də tarixi mənbələrdə (daş kitabələr, məzar daşları və s.) onlardan qaynaq qismində istifadə olunması yoludur.

Şirvan söyləyicilik sənətində də ənənəvi prinsipin özü gedişatı diktə edir və bu cür gedişatı qanunauyğun saymaq olar. A.B.Lordun da qənaətinə görə “söyləyici elə ənənənin özüdür”. Maraqlıdır ki, Lord ardınca qeyd edir ki, “söyləyici həm də müəllifdir”¹². Əslində bu onun etirafı idi ki, folklor “mexaniki” (texniki) proses deyil, o, təkrar-təkrar yeniləşməni şərtləndirən və estetik təsirini hər an saxlayan bir yaradıcılıq prosesidir. O zaman söyləyicinin ənənəyə yaradıcı münasibətini də diqqətdən qaçırmamalıyıq.

Tarixən Azərbaycanda aşiq sənətinin yüksəlişi elə əvvəldən ənənəsi olan müstəqil nağılcılığın da yenidən dirçəlməsini təmin etdi. Ayrıca Şirvan bölgəsində bu iki söyləyicilik (aşiq ifaçılığı və nağılcılıq) bir-birinə olduqca pərçimlənmiş (inteqrasiyalı) vəziyyətdədir. Bu məsələyə münasibətdə f.ə.n. O.Əliyev yazır: “Xüsusən nağıllar Şirvan folklor xəritəsində mühüm yer tutur...Bəzən aşıqlara dastan danışdırarkən “aşiq, bir nağıl danış” deyər, müraciət edirlər. Aşıqlar dastanı pişrövlə başlayırlar. Bunların da nağılcılıq ənənəsi ilə bağlı olduğunu söyləmək olar”¹³.

¹¹ Ramazanova A. Azərbaycan folklorunda qadın (ana) yaradıcılığı və onun poetikası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2006, s. 6

¹² Лорд А.Б. Сказитель. М., Восточная литература, 1994, с. 15

¹³ Əliyev O. Şirvan folklor xəritəsində nağıl janrının yeri. Azərbaycan folkloru (toplama, nəşr və tədqiq problemləri, 19-22 noyabr 1993-cü ildə Şəkidə keçirilmiş Respublika folklor müşavirəsinin materialları. Bakı: Sabah, 1994, s. 78

Aşıq sənətinin geniş yayıldığı areallarında, o cümlədən Şirvanda, bu sənətin təsiri altında yavaş-yavaş yeni bir söyləyicilik sahəsi də özünü tapmağa başladı. Xalq arasında “sinədəftər” kimi tanınan bu tip söyləyicilər müxtəlif şənliklərdə (toy, mərasim və s.) ustad aşıqlardan az-çox mənim-sədiklərini (ayrı-ayrı şeir və mətn parçalarını) sonradan bu tipli məclislərdə əzbərdən söyləməklə məşğul idilər. Aşıqlardan təsirlənən bu “sinədəftər”lər həvəskar olmaları baxımından təxminən Orta Asiyanın jomokçu və jıravları ilə eyni mövqedə dayanırlar.

I fəslin III yarımfəsli “*Ənənəvi janr söyləyiciliyində peşəkar nağılçılıq*” adlanır. Burada göstərilir ki, Şirvan folklor mühitində nağılların çəkisi digər janrlarla müqayisədə daha ağırdır. Bu isə bizə janr haqqında geniş və əhatəli danışmağa imkan yaradır.

Qənaətimizcə, ayrı-ayrı bölgələrdən seçilməklə, Şirvan folklor mühitində Şah Abbasla bağlı süjetlər daha yayğındır. Peşəkarlığından asılı olmayaraq, mühitdə istənilən folklor söyləyicisinin repertuarında bu mövzuda örnəklərə (rəvayət, nağıl, lətifə və s.) rast gəlmək mümkündür. Hər halda, prosesi bölgədə tarixən güclü olan nağılçılıq ənənəsinin günümüzdəki davamı kimi qiymətləndirmək zorundayıq. Bəzən təsnifatçılar Şah Abbasın adı keçən nağılları yalnız olaraq tarixi nağıllar kimi bölümləyirlər. Ümumiyyətlə, hər hansı mətnə tarixi şəxsiyyətin adının daşınması yekdil əsas vermir ki, o tarixi mətnidir. Bu baxımdan, həmin nağıl süjetlərinə bizdə bu mövqedən yanaşmışıq.

Aparılan təhlillər bizi belə bir qənaətə gətirir ki, Şirvan (o cümlədən Azərbaycan) nağıllarındakı dərviş libaslı şah obrazının gerçək tipi elə II Şah Abbasdır. Bu unikal uzlaşma II Abbasın xarakter və fəaliyyəti ilə üst-üstə düşsə də, çox maraqlıdır ki, libasdəyişməni təzahür etdirən təfərrüatlar I Abbasa xitabən düzülüb-qoşulmuşdur. Təbii ki, obrazın bu yöndə təmərküzləşməsinə təsir göstərən faktorlar olmuşdur. Qənaətimizcə, təriqətin Səfəvilərin ideoloji konsepti kimi cəmiyyətdəki mövqeyi cəmiyyətə hakimiyyətin digər yetkililərinə də həmin mövqedən yanaşmasını şərtləndirmişdir.

Ümumiyyətlə, söyləyici və mətn münasibətləri folklorşünaslığımızda ən az öyrənilmiş sahələrdəndir. Dissertasiyanın ikinci fəslində problemə icra ortamı (auditoriya) müstəvisində daha əhatəli yanaşacağıq. Qısaca onu deyə bilərik ki, söyləyici folklor örnəklərini öz dinləyicilərinə böyük məhəbbətlə söylədiyi zaman məzmunlu improvizələr edə bilir, daha dəqiq

desək, folkloru yaşadırkən təkmilləşdirməyi də unutmur. Araşdırmadan əldə etdiklərimizi nəticəyə uyğun olaraq, aşağıdakı istiqamətlərdə bölümləməyi lazım bildik. Bu istiqamətlərin perspektivdə nələri bizə vəd etdiyinə baxaq:

1. Janr səciyyəsinə (işlənmə tezliyinə) görə bölgənin folklor mənzərəsini aydın təsəvvür etməyə imkan verəcək.
2. Müasir dövrdə toplanmış mətnlərin arxaik variantları ilə müqayisəsinə zəmin yaradacaq.
3. Çöl müşahidələrinin ardıcıl və çoxşaxəli aparılmasını təmin edəcək.
4. Etnopsixoloji məsələlərin öyrənilməsinə təkan verəcək.
5. Yaxın gələcəkdə folklor atlasının hazırlanması prosesində təməlləşdirici faktora çevriləcək.

I fəslin IV yarım fəslı *“Müasir söyləyicilərin repertuarında ənənəvi lətifə mövzuları”* adlanır. Burada ilk növbədə mövzunun müəllif düşüncəsində modelləşdirilmiş aşağıdakı istiqamətləri təqdim olunur:

1. Mövzuya Şərq və ümumtürk kontekstində tarixi-ənənəvi baxış;
2. Ənənəvi lətifə personajlarının satirik mətbuatda yer almış törəmə subyektləri ilə tipoloji bağlılığına münasibət;
3. Ənənəvi lətifə personajlarının regional aspektdəki davamçıları haqqında.

Bu da özlüyündə iki yarımistiqamətdə məsələyə yanaşmanı zəruri edir: a) formalaşması; b) özəllikləri.

Şərq xalqlarının, o cümlədən Qafqaz və Orta Asiya xalqlarının lətifə yaradıcılığındakı bir çox müştərək cəhətlərin azərbaycanlıların yaratdıqları anoloji lətifə mövzularındakı məqamlarla üst-üstə düşməsindən söz açan f.e. namizədi T.Fərzəliyev yazır: “Bu xalqların lətifələrinin yazıya alınması, toplanması və tədqiqi tarixi ümumdünya folklorunun, xüsusilə Şərq folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalq lətifələrinin yazıya alınması, toplanması, nəşri və tədqiqi məsələləri ilə çox əlaqədardır”¹⁴.

Prof. M.H.Təhmasib lətifələrdən söz açarkən Azərbaycanda məşhur iki lətifə qəhrəmanı haqqında maraqlı müqayisə aparır. Təhmasibə görə Molla Nəsrəddin lətifələri daha çox ilıq yumoru ilə seçilsə, Bəhlul lətifələri əksərən geniş süjetə malik olub, daha döyüşkən olur, yumordan çox satıraya meyl edir. Lakin, müəllif sonda belə bir qənaətdə gəlmişdir ki,

¹⁴ Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, səh.5

“Azərbaycanda Bəhluldan da məşhur lətifə qəhrəmanı bütün dünyada şöhrət tapmış Molla Nəsrəddindir”¹⁵.

Sadalanan ənənəvi lətifə qəhrəmanlarından savayı, Azərbaycanda tarixən siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmuş nüfuzlu hökmdarlar və onların təbəçiliyində olan xüsusi xidmət adamları (pəhləvan, nədim, təlxək və s.) haqqında da çoxlu sayda nağıl və lətifələr meydana gəlmişdir. Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə personajlarından sonra folklorumuzda az-çox populyar olan lətifə personajlarından biri də Kəl Niyyətdir. “Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə yanaşı dayanan Kəl Niyyət kimi lətifə və nağıl qəhrəmanı haqqında olan folklor mətnlərində qeyri-etik motivlərə təsadüf olunduğu üçün Kəl Niyyət haqqındakı mətnlər çap olunmamışdır. Nəticədə oxucu kütləsi belə bir folklor qəhrəmanının varlığından xəbərsiz qalmışdır”¹⁶.

XX əsrin əvvəllərində tarixi şəraitin zəruri tələbi kimi meydana çıxan “Molla Nəsrəddin” və “Bəhlul” kimi satirik jurnallardan sonra “Kəl Niyyət” ərsəyə gətirildi.

“Maraqlıdır ki, “Molla Nəsrəddin”, “Bəhlul”, “Kəl Niyyət” kimi mətbuat orqanları öz adlarını bilavasitə lətifə yaradıcılarının adından götürmüş, daşdıqları adı doğrultmaq amalı ilə öz səhifələrində ara-sıra bölgə lətifələrinə də yer ayırmışlar”¹⁷. Bu fakt əsaslandırır ki, Kəl Niyyət ifadəsi və bu ifadəni daşıyan obraz vaxtilə Azərbaycanda daha populyar olmuşdur.

Azərbaycanda Kəl Niyyət lətifələrinin nisbətən geniş yayıldığı bölgələri Şirvan, Muğan və Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının daxil olduğu Yuxarı Qarabağdır.

Araşdırma ona da aydınlıq gətirməyə imkan verdi ki, Kəl Niyyət folklorumuzun məşhur nağıl qəhrəmanı Keçəlin və türk (Türkiyə) məişət nağıllarının baş qəhrəmanı Kəloğlanın tipoloji davamıdır və bu obrazların hər üçü eyni kökdən şaxələnməmişdir. F.ü.f.d. Ə.Əsgər də bu cür qənaətin inandırıcı olduğuna üstünlük verir: “Keçəl surəti Azərbaycan folklorunda Kəl Niyyət adı ilə də mövcuddur. Məlumdur ki, Keçəl surəti başqa türk

¹⁵ Molla Nəsrəddin lətifələri. Azərb. SSR, EA nəşriyyatı. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı, 1965, səh. 4-7.

¹⁶ Azərbaycan folkloru antologiyası (XII kitab) Zəngəzur folkloru. Bakı, Səda, 2005, səh.15

¹⁷ Abbaslı S. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, səh.7

xalqlarının folklorunda həm də Kal (özbək), Kalça (türkmən), Kaloğlan (türk) adı ilə də tanınır”¹⁸.

Nəhayət, bölmədə belə bir fikir də irəli sürülür ki, hazırda lətifələrin yaranıb-yayılma prosesi irihəcmli janrlarla müqayisədə daha çevikləşib. Bölgələrimizdə, xüsusilə Şəkiddə lətifələrin yeni-yeni mövzularda peyda olması bir daha əsaslandırır ki, bu janr nəinki əvvəlki ənənəsindən qırılmamışdır, eyni zamanda müasir yaradıcılarının tipajlarında yeni inkişaf mərhələsi keçirməkdədir. (Məs., Şəkiddə Hacı dayı, Abdul Cabbar, Şirvanda (Lahıç) Qulu Şeyda, Qazaxda Padar Yusif, Zaqatalada Hudul dayı və s.)

I fəslin V yarım fəslə *“Lirik-poetik janrların söyləyiciləri”* adlanır. Burada göstərilir ki, qadın-ana əməyinin (səciyyəsinin) üstün olduğu poetik formalar əsasən bu təsnifatda özünə yer almışdır. Təsnifatda bayatı janrı daha öncül mövqedə dayanmaqdadır.

Prof. A.Hacılı yazır ki, “Bayatı təfsiri əslində mədəniyyət və dilimizin, özlüyümüzün dərk deməkdir... Bayatılar buna görə milli filoloji fikri daim cəlb etmişdir”. Bayatını “mütləq bədi ələm” şəklində öyrənməyə çalışan müəllifin qənaətinə isə “bu poetik fenomen”in tam və qəti dərk mümkün deyil, buna yalnız cəhdlər ola bilər və bu cəhdlərin özündən doğan yeni, daha qəliz suallar insanı bir anlıq “anlamaq dərdi”nə salır... Burada hazır cavablar yoxdur – məsələ mətnin yeni dərkində, əvvəl sorğulanmamış mətləblərin aranmasıdır”¹⁹.

Nə qədər ənənəvi olsa da, zamanca Vətən, Torpaq mövzusu mənəvi yaradıcılıq sferalarında yeni bir mündəricədə gündəmə gəlir, problem həmişəkindən aktual görünür. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda folklorumuzda, özəlliklə isə bayatılarda bu mövzuya yeni qayıdışı hiss edə bildik. Köhnə yaralarımızın gözünü közələyən bu illər yenidən Vətən, Torpaq, Qarabağ nisgilini bizlərə yansıtdı. Müharibə fəlakətinə sürükləndiyimiz bu faciəli illərdə yenidən Qarabağın üzərini “qara bulud”lar aldı, analarımızın fəryadı ərşə ucaldı, yurddaşlarımız yurdlarında əsir-yesir qaldı. Sinəsi dağlı, dili ağılı, çarəsi tükdən asılı ağbırçaqlarımız özünə təskinlik olsun deyər bayatı çağırırdı, sanki, dərdini bölüşmək üçün yurddaşlarını harayına çağırırdı.

¹⁸ Əsgər Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman: səciyyəsi və mənşəyi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1992, səh.69

¹⁹ Hacılı A. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000, s. 3

Qarabağ bizim Vətən,
Əzizim, gözüm Vətən.
Qırıldı mərd igidlər,
Bəs necə dözümlər, Vətən?!

Vətənin əlahiddə bölgəsi sayılsa da, Qarabağ əslində Vətən bütövlükdə dərdə çevrilmişdi bayatı çağıran ananın köksündə. Qarabağ dərdi qadınlarımıza ər, oğul, qardaş dərdlərini yadırgatdı, bütün dərdləri Vətən, Torpaq dərdində bütünlətdi.

Qarabağ mövzusunda Şirvandan əldə etdiyimiz bayatılarda ən üstün səciyyə ondan ibarətdir ki, bu bayatılarda Qarabağ olayına münasibət bir bölgənin problemi səviyyəsində qapanıb qalmamış, olaya Vətənin müqəddəratını asılılığında saxlayan məsələ kontekstində yanaşılmışdır. Bu ruhda çağırılmış bir bayatı önəmli olması ilə seçilir:

Aşır, el bərabəri,
Ceyran, çöl bərabəri.
Torpağımız bütövsə,
Tamam, el bərabəri.

Qəti qənaət kimi təsdiqini tapmasa da, hər halda ərazidən əldə etdiyimiz materiallar əsaslandırır ki, bayatılar qadın söyləyiciliyi üçün daha səciyyəvi fakturadır. Kişi söyləyicilərinin bu janra müraciətini isə nadir hal kimi müşahidə edə bildik. Hətta bəzi kişi söyləyicilər bayatını bilmədikləri üçün yox, utandıqlarından söyləyə bilməmələrini etiraf etdilər. Şübhəsiz, məsələ ciddi əsaslara dayanır və düşünürük ki, məsələ köklü-köməcli araşdırılmalıdır. Bizimsə qısaca qənaətimiz belədir ki, ağı prosesində aparıcı mövqeyə keçdikdən sonra, bayatılar kişi söyləyiciliyi üçün aktuallığını itirmişdir.

Dissertasiyanın beş yarımfəsildən ibarət olan ikinci fəslə **“Söyləyici və onun icra ortamı (auditoriyası)”** adlanır. Burada icra ortamında tandem: söyləyici və dinləyici münasibətləri, söyləyicilik sənəti və nağılcılıqda kontaminasiya hadisəsi, söyləyicinin zaman-məkan kateqoriyalarına münasibəti, söyləyicilikdə dil və üslub məsələləri, söyləyicilikdə varislik ənənəsi kimi məsələlərdən bəhs olunur.

II fəslin I yarımfəslə *“İcra ortamında tandem: söyləyici və dinləyici münasibətləri”* adlanır. Burada göstərilir ki, sözlü ənənənin davam etməsi öncə onun davamlı söylənilməsinə dayanaqlıdır. Söylənilmə isə özəl mərasimi aktdır və o, istənilən anda icra olunmur. Nəinki istənilən anda, hətta istənilən məkanda bu aktın tətbiq olunması mümkünsüzdür. Bu isə ona əsaslanır ki, həmin akt əvvəllər bir qayda olaraq əlverişli zaman kəsi-

yində canlandırılıb. Uyğun məkanda keçirilməsindən asılılığı isə aktın tətbiqi zamanı diqqətdə saxlanılması vacib bilinən ikinci şərt idi. Mahiyyət isə onu vurğuladır ki, aktın ənənəvi icrası özəlliklə bu iki müstəvinin proyeksiyalanmasından asılı olub.

Araşdırma onu da bəlli etdi ki, müəyyən qaydalar çərçivəsində keçirilmiş nağıl məclislərinin özünəməxsus strukturu olub. Struktura aid diqqət çəkən məqamlardan ilki keçirilən məclislərin sosial tərkibi ilə bağlı olanıdır. Müşahidələrimizə görə, bu tərkibin arsenalını kişi cinsindən olanlar təşkil edir. Lakin əks cinsin də belə məclislərdə iştirakına məhdudiyyət qoyulmamışdır. Sadəcə, qadınlar bu düzəndə səciyyələrinə uyğun mövqedə fəallıq göstərmişlər. Məsələn, yemək hazırlanması, süfrə açılması, təmizlik və bu kimi məişət planına daxil olan işlər onların öhdəsində idi. Bir neçə gün və ayrı-ayrı evlərdə keçirilməsindən anlaşıılır ki, nağıl məclisləri növbəli reqlament üzrə keçirilib və fərqli sosial qrupları əhatələyib. Nağıl danışan isə hamıdan başda və üzü dinləyicilərə tərəf əyləşərdi. Onun oturduğu yer dinləyənlərin mövqeyi ilə müqayisədə hündür təsir bağışlamalı idi. Bu o məqsədlə olunurdu ki, məclisdəkilər onu yaxşı görə və eşidə bilsinlər. Tətbiq olunan bu tipli işlərin söyləmənin effektivin yüksəldilməsinə təsiri az olmurdu.

Məclisə dinləyici statusunda qatılanlar ilk baxışdan statik (donuq) təsir bağışlasalar da, deməliyə ki, məclisin canlandırılması çox vaxt onlardan asılı olurdu. Dolayısı ilə baş versə də, hər halda bu fakt dinləyicilərin tam statik mövqedə qalmadığını əsaslandırır. Qaçırmamalıyıq ki, icra ortamında sifarişçi dinləyənlərdir və söyləyici onların istəyi ilə məclisi məcrasına yönləndirir. Yəni, hansı məzmunla nağıla qulaq asmaq istədiklərini dinləyicilər qabaqcadan söyləyiciyə anladırıdılar. Özəlliklə də, təhkiyəyə qədərki mərhələdə artıq bu həssaslıq büruzə verilir. Nağıla hazırlıq mərhələsinin bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, elə ilk andan auditoriyanın diqqətini toparlamaq məqsədilə, söyləyici bu mərhələdə dinləyicilərinə kiçik həcmli məzəli, eyni zamanda ibrətamiz nəticə ilə sonuclanan əhvalatlar danışır. Əksər hallardaa danışılan əhvalatlar irəlidə nəql olunacaq mövzu ilə bağlantılı olur. Məlumat üçün deyirəm ki, 80-ci illərdə arealdan qeydə aldığımız mənbələrdə bu mərhələ “şəbədə” adı altında bizə təqdim olunmuşdur (şəbədə – şəbih sözündən olub, təqdim etmək, göstərmək kimi anlamları daşıyır). Maraqlıdır ki, arealın aran hissəsi ilə müqayisədə dağlıq məntəqələrində məskunlaşmış söyləyicilərin repertuarında bu mərhələ daha funksional olmuşdur. Bu da onun göstəricisidir ki, həmin məntəqələrdə nağılcılıq ənənəsi zamanında güclü

olub. Bölgədən asılı olaraq, bu mərhələyə el arasında çeşidli adlar da verilmişdir. Göyçədə “loppazzama”, Qarabağda “qaravəlli”, Şirvanda “peşrov” (təkrəmə) kimi özünü göstərən bu proses fərqli bölgələrdə fərqli nominallıqda funksional olmuşdur.

Qənaətlərimizə görə:

1. İlk olaraq, nağılın peşrovla başlanması məclisin erkən canlanmasını təmin edir;
2. İstisnalar nəzərə alınmazsa, çox vaxt peşrov irəlidə təqdim olunacaq mətnin ideyası ilə bağlantılı olur;
3. Söyləyicinin peşəkarlığını (ənənəyə bələd olub-olmamasını) aşkarlamada önəmli vasitəyə çevrilə bilər;
4. Funksionallığından (işlənmə tezliyindən) asılı olaraq regiona xas səciyyəviliyi şərtləndirir;
5. Nəhayət, bu formul-priyom söyləyiciliyi cinsi mənsubluğa görə də səciyyələndirməyə imkan verir. Araşdırmalarımıza əsaslanaraq deyə bilərik ki, nağılı peşrovla başlamaq qadın söyləyiciliyi üçün səciyyəvi deyil.

Belə götürsək, auditoriyaların funksionallığı təkcə epik təhkiyəçiliklə müşayiət olunan məclislərlə məhdudlaşmamış, bu fəaliyyət janr spesifikasiyası üzrə söyləyiciliyin digər spektrlərini də əhatələyə bilmişdir. Yəni, icra məqsədindən asılı olaraq auditoriyalar da bölümlənmişdir. Məsələ burasındadır ki, bütün hallarda mətn tipi və icra ortamının səciyyəsi bu sənətin fərqli amplitudalarda inkişafına təkan vermişdir. Bu isə o deməkdir ki, proses (zaman) həm də söyləyiciliyi tipoloji baxımdan differensiasiyaya məruz qoymuşdur. Hər halda auditoriya çoxplanlı və icraatına görə dəyişilən bir sfera olması ilə daha artıq diqqəti çəkir.

Elə hallar da olub ki, ümumi səciyyə daşıyan auditoriyalarda (çillə gecələri, ziyarət yerləri, gimgə məclisləri və s.-də) müstəqil məramlı söyləyici tipləri təşəkkül tapıb. Şübhəsiz, bu sərbəstləşmə öz-özünə baş verməyib, qənaətimizcə, sosial amillər bunu şərtləndirib. Bu mənada, yas mərasimlərində tədricən formalaşmış və sonradan “ağçı” statusu qazanmış söyləyiciliyə münasibətdə sözülməyə davam edək. Ümumiyyətlə, istisna mərasimi aktıdır ki, yas mərasiminin təşkili nə mövsümdən, nə də ki hansısa istəkdən asılı olmur. Yəni “ölüm” istənilən halda insanı “yaxalaya bilən” və müdaxiləsi “imkan xarici”ndə olan reallıqdır. Hətta, bu haqda çox sadə xalq yanaşması da vardır: “Ölüm Allahın əmridir, hər vaxt verilə bilər!”. Deyilənlər onu əsaslandırır ki, belə məclislər (auditoriyalar) gözlənilmədən təşkil olunur. İstisna akt sayıldığı qədər də ağı məclislərinin strukturu və

buradakı icraat digər söyləyicilik prosedurları ilə müqayisədə bənzərsizdir. Əgər nağıl auditoriyasındakı dinləyicilərin nisbi statikliyindən söz açmışdıqsa, ağır məclislərinin iştirakçıları haqda bu qənaətə gəlmək olmaz. Burada mövqe alan iştirakçıların düzülüşü də tam fərqli planda olması ilə çəkicidir. İştirakçılar ağının bir tərəfindən digər tərəfinədək (sağından soluna və ya əksinə) dövrə qurub dairəvi oturmalı idilər. Nə qədər formal səciyyə daşısa da, hər halda bu düzülüş keçirilən aktın məgzi ilə birbaşa üzlənirdi. Əski (mifoloji) təsəvvürə görə ölüm hər şeyin sonu olmayıb, yalnız insanın fiziki olaraq tükənməsinin təlqini idi. Qapalılığı təlqin etməsindən dolayı çox güman, elə bu mahiyyət (ölüm) ritualdakı düzülüşə də konsentrə olunmuşdur. Yəni, mahiyyət formanya təsirsiz qalmamışdır. Bu isə çevrənin sadəcə düzülüş olmayıb, ritualın mahiyyətinə görə düzənləndiyini əsaslandırır. Maraqlıdır ki, bu modeləşmədə həm də dünyanın kürəviliyi sərgilənmişdir. (Hər halda dünyanın kürə şəkilli olduğu əski təsəvvürdə var idi). Magik səciyyəli olsa da, məhz bu çevrədə (ağıda) gerçək aləmlə ruhlar aləmi, qalanlarla ölən arasında rabitənin qurulmasına cəhd olunurdu. Bu anlamda, çevrə (kontekst) transmistik zonaya çevrilməklə bütövlükdə rituala nüfuz edə bilirdi. Bir sözlə, çevrə mərasimin fəvqündə dayanırdı və istisna hal kimi rabitənin məhz çevrədən (ritualdan) keçəcəyinə əski insan şübhə etmirdi. Məsələn burasındadır ki, vaxtilə mahiyyət və nəticəsinə inanıldığı üçün keçirilən bu akt icra olunduğu indilikdə yalnız estetik təsir aşılartmasından dolayı funksionaldır.

Əsaslı olsun deyə, örnəklərlə fikrimizə davam edək və təsəvvür olunan çevrənin (düzülüşün) örnəkdə (mətnə) sxemləşməsinə diqqət çəkək: 1. “Ötərək ağlaşıllar” (növbəli ağlaşmadır, həm də ağıya başlanmadır); 2. “Saç-saça bağlaşıllar” (ağlaşmada çevrələnmanın tamlaşmasıdır); 3. “Burda bir qərib ölmüş” (çevrədə ağlaşmadır); 4. “Oniçün ağlaşıllar” (nəhayət məzmununda tamlaşmadır); Şərhə ehtiyac qalmır. Çünki, fiziki çevrələnmanın mətnə eynilə işarələnməsi “saç-saça bağlanma”dır. Digər tərəfdən, situasiya mətnin formalaşmasına kontekstin təsiri olduğunu da aşkarlatmışdır ki, bu da özlüyündə folklorlaşmanın nə cür baş verdiyini bizə yansıdır. Nəzərə alanda ki, folklor empirizmin (təcrübənin) fərqli şəkillənmələrdəki bədiiləşmiş inikasıdır, o halda mahiyyət asanlıqla və vasitəsiz anlaşılr.

II fəslin II yarımfəslə *“Söyləyicilik sənəti və nağılcılıqda kontaminasiya hadisəsi”* adlanır. Burada göstərilir ki, nağılçılar söylədikləri mətni (nağıl, lətifə və s-ni) auditoriyanın (dinləyicilərin) tələbinə uyğun şəkildə improvizə etməklə (məs: müstəqil bir nağıl üzərində

digər nağılın süjet və ya motivinin kombinasiyası) onu daha effektiv, eyni zamanda orijinal nümunə kimi təqdim etməyi bacarırlar. Söyləmə prosesində üzə çıxan bu hal artıq nəzəri folklorşünaslıqda kontaminasiya hadisəsi kimi qəbul olunmuşdur. (Dinləyici üçün gözlənilməz baş verdiyindən kontaminasiya hadisəvi mahiyyət daşıyır).

Rus folklorşünası N.M.Vedernikova özünün “Kontaminasiya sehrli nağıllarda yaradıcılıq üsulu kimi” adlı məqaləsində yazır ki, mürəkkəb bədii priyom olan kontaminasiyaya yalnız zəngin repertuarları ilə seçilən ustad nağılçıların yaradıcılığında rast gəlmək olur²⁰.

Söyləyicilər haqqında araşdırmaların aparıldığı indiki dövrdə kontaminasiyaya aid məsələlərin də hərtərəfli öyrənilməsinə folklorşünaslığımızda maraq çoxalmışdır. O.Əliyev yazır ki, bu vasitədən - kontaminasiya üsulundan istifadə edən nağılçı səxavətli, səbirli olmağı, öz ruzusuna qane olub tamahkarlıq etməməyi cəlbədicə bir şəkildə nağıl eləyir. Belə təmtəraqlı təhkiyə üsulu Şirvan nağılcılığı üçün səciyyəvidir²¹. Bir qədər sonra folklorşünaslığımızda bu problemə R.Əliyevin “Rəvayət-dastanlarda kontaminasiyalar haqqında” başlıqlı məqaləsində toxunulur. Elə öncəki açıqlamalarından bəlli olur ki, tədqiqatçı kontaminativliyi əsla auditoriya müstəvisində deyil, məhz struktur səviyyəsində, mətnin tarixi pillələrdəki (diaxronik) inkişaf qanunauyğunluqları sxemində axtarır²². Şübhəsiz, bu fikir də məsələyə konseptual yanaşılmanı şərtləndirdiyindən maraq doğurur. Gənc tədqiqatçı İ.Rüstəmzadənin nağıllarımızın süjet göstəricisinə görə sistemləşdirilməsi sahəsində gördüyü uğurlu işlər təbii olaraq kontaminasiyanın nəzəri problemlərinin öyrənilməsinə marağı bir qədər də artırmışdır²³.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Şah Abbas mövzusu Şirvan regionundan toplanmış nağılların içərisində üstünlük təşkil edir. Maraqlıdır ki, tarixi şəxsiyyət kimi məşhur olan şahın adına düzülüb-qoşulmuş nağılların böyük əksəriyyəti məişət mövzusunda. Nadir halda təsadüf olunsada, söyləyicinin nağıllara kontaminativ rekonstruksiyalar tətbiq etdiyini izləyə

²⁰ Vedernikova N.M. Kontaminasiya kak tvorçeskiy priem v volşebnoy skazke. Russkiy folklor, XIII, Leningrad: 1972, səh.

²¹ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: 2001, s. 151

²² Əliyev R. Rəvayət-dastanlarda kontaminasiyalar haqqında. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVI cild, Bakı: Səda, 2005, səh.128-143

²³ Rüstəmzadə İ. Azərbaycan sehrli nağıllarının süjet göstəricisi. “Dədə Qorqud”, Bakı, Səda, 2004, səh.98-110; Heyvanlar haqqında nağılların süjet göstəricisi. “Dədə Qorqud”, Bakı, Səda, 2005, səh.112-122.

bilmişik. Toplama zamanı qeydə aldığımız belə səciyyəli bir mətni dissertasiyanın “Əlavələr” bölümündə təqdim etmişik. Məişət nağılı qismində təqdim olunmuş mətnə kontaminasiya üç bərabərhüquqlu nağıl süjetinin konstruksiyasına əsaslanır. Qeyd edək ki, sehrli nağıllardan fərqli olaraq, bu tip nağıllarda yaranan kontaminasiyalar süjetlərdən birinin digərləri üzərində üstünlüyünə əsaslanmır.

II fəslin III yarım fəslə “*Söyləyicinin zaman-məkan kateqoriyalarına münasibəti*” adlanır. Bu bölümə zaman-məkan kateqoriyalarının mətnin poetik strukturunda hansı amplituda funksional olduğundan danışılır. Məsələyə münasibətdə f.ü.e.d. F.Bayat yazır: “Zaman-məkan kontiniumu mətnin qurulmasında əsas funksional elementdir... Süjet bütün hallarda zaman-məkan kontiniumu üzərində təşəkkül tapır”²⁴. Bildiyimiz kimi, bir çox poetik mətnlərdə simvolik işarələnmələrlə də olsa etnosun həyatı, tarixi və mücadiləsi haqqında informasiyalar daşınır. Şifahi daşındığından bu örnəklərdəki informasiyalar zaman-zaman deqradasiya olunmuş, bəzilərinə isə əsər-ələmət belə qalmamışdır. Bu baxımdan folklorda zaman anlayışı mücərrəd səciyyə almışdır. Hər halda, zamana söyləyicinin də öz baxışı var. Məsələn, söyləyici “Şah Abbasın nağılı”nı danışanda nəql etdiyi əhvalatın hansı Abbasın dövründə baş verdiyinin fərqi varmır. Çünki, nağılçı özü də nəql etdiklərinə seyrçi mövqeyindən yanaşır. Nağıllardan fərqli olaraq, dastanlarda daha ciddi fakt və hadisələrin təfərrüatları daşınır. Bu da onu vurğuladır ki, dastanlar bir poetik hadisə olmasından savayı, həm də müəyyən tarixi proseslərin bədiiləşmiş xrono-tekstidir. Bu məsələnin bir tərəfidir. İfa prosesində dastançının hadisələrə yanaşma tərzii bu iki ifaçılıq(həm də janr) arasında ikinci bir mühüm fərqi aşkarladır. Söyləmə zamanı elə hallar olur ki, dastançı hadisələrə müdaxilə edir, dolayısı ilə bu hadisələrin iştirakçısına çevrilir. Lakin bu o demək deyil ki, nağıllar tarixi köklərindən məhrumdur.

Məsələn, nağıllarımızdakı libas dəyişmənin “dəviş libası ilə təğyiri” şəklinin xalq etimologiyasında Şah Abbas dönəmi ilə bağlılığı daha çox vurğulanır.

Məkan anlayışının söyləyicilikdə hansı funksionallıq daşdığına da söyləyicinin nəzər nöqtəsindən nəzər salmaq. Məkan söyləyici üçün dar mənada onun əhatələndiyi etno-mədəni mühitdir. Odur ki, bu mühitdəki fakt və əlamətlərin onun söyləmələrində özünə yer tapması çox təbiidir.

²⁴ Bayat F. Epik zaman və məkan problemi (“Dədə Qorqud” boyları əsasında) // “Dədə Qorqud” toplusu, Bakı, Səda, 2002, s. 28

Söyləyici üçün geniş mənada məkan bütün tərəfləri ilə əhatələnən kainatdır(yer, göy, kosmos və. s.) Ancaq, bu iki sfera onun baxışlarında bir- birinə rəbitədənədir. İfa etdiyi janrın səciyyəsiindən aslı olaraq, o, bir sferadan digər sferaya adlaya bilir. Bu onu əsaslandırır ki, söyləyici, həm də dünyaya orqonik baxa bilir. Lakin, dünya ona nə qədər cazibəli və təm-təraqılı görünsə də o, öz dünyasını daha cazibəli və təm-təraqılı görür. Söyləyicinin özünün buna özəl münasibəti var:

Getdim, gəzdim İrani, Turanı,

Yenə cənnət gördüm buranı.

II fəslin IV yarımfəslı *“Söyləyicilikdə dil və üslub məsələləri”* adlanır. Burada göstərilir ki, ilk öncə, söyləyicilik ayrıca sənət statusunda inkişaf etməyə başladı. İkincisi, çoxvariantlılıq (çarpazlaşma) spesifikada yaradıcılıq meyarına çevrildi. Dissertasiyada problemə bu cəhətlərdən yanaşma göstərmişdir ki, Şirvan söyləyiciliyində:

– Öncə, söyləyicinin dünyagörüşünü (şifahi üslubunu, dilini, nitqini və s.) formalaşdırdığından bu şərait diqqəti çəkir;

– İkincisi, maraqlı və arxaik dil fakturasına təmərküzləşmə mənbəyi olduğundan, həm də bu şərait nəzərə alınmalıdır;

– Nəhayət, belə bir durumun mövcudluğu folklorumuzun regional əsaslarda araşdırılmasını gündəmdə saxlayır.

İndi də Şirvan relyefinə (lokal məkan və onunla sistemləşən dil-üslub kontinuumuna) görə səciyyələndirdiyimiz hər iki söyləyicilikdə üsluba görə ayrılan səciyyəviliyə misallarda baxaq:

1. Aran yerdə məskunlaşmış söyləyicinin təhkiyəsi üçün səciyyəvi üslub: “Bir qədər gedənnən sora gəlib bir əkin yerinə çatıllar. Əyax saxladılar. Gördülər, bir kişi cüt əkir. O başda da ho-ho öküzü saxliyır, nəysə qulağına deer, bu başda da”. (Şah Abbasın nağılı).

İkinci bir misal: “Addırıv gedir. Gedillər, ha gethaget, gethaget. Gedib görür ki, biyavan, düz... Düzdü. Yol gedir. Ama, heş kət deyən şey yoxdu” (Şah Abbasın nağılı).

2. Dağ yerdə məskunlaşmış söyləyicinin təhkiyəsi üçün səciyyəvi üslub: “Gəldim ramçının yanına. Ay ramçı, gör, dedim o darı yarımı nə gətirər?”

– Dedi: Ay oğul, çıx Niyal dağına, ləzgilərin yurdundan bir dənə atdı qarışqa tut, o gətirər”.

İkinci bir misal: “Getdim yığdım, vurdum tayıya ki, dağ adamıyam, issidə daam eliyə bilmərəm. Quyuğ doğanda gəlib apararam”.

Göründüyü kimi, hər iki təhkiyədə tətbiq olunan formullar formalaşdığı relyefin təbii əlamətlərini üzərinə alması ilə özünəməxsus keyfiyyət qazanmışdır.

II fəslin V yarımfəslə *“Söyləyicilikdə varislik məsələsi”* adlanır. Burada göstərilir ki, əksər sənət sahələrində olduğu kimi, söyləyiciliyin də dönmədən-dönəmə ötürülməsi əsasən ənənəvi kriteriyalara dayanalıdır. Bu kriteriyaların içərisində varislik daha dayanıqlı və davamlı kriteriya kimi bütün dövrlərdə dominantlığını saxlamışdır. Əslində varislik ənənəviliyə birbaşa münbər olsa da, bu məziyyətlər dolayısı ilə bir-birini tənizmləyir. Yəni, varisi olmasa ənənə öləyir və yaxud da ənənə dərindən düşsə, varisi də yetişməz. Odur ki, bu iki qütbün üzvlənməsi bu sənətin gündəmdə qalmasını sığortalayır. Tədqiqat varisliyin bir neçə kanalını üzə çıxarmışdır:

1. Varisliyin sənət-ifaçılıq kodu ilə ötürülməsi;
2. Varisliyin poetik mətn (janr) kodu ilə ötürülməsi;
3. Varisliyin mənəvi dəyərlər kodu ilə ötürülməsi.

Bütün digər yarım kodlar bu əsas kodların ötürülmə kanallarına aiddir.

Dissertasiyanın *“Nəticə”* bölümündə əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmiş və aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. Tədqiqat ilk növbədə mövzunun problematik tərəflərini üzə çıxararaq göstərdi ki, folklorşünaslıq elmimiz hazırda yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoysa da, söyləyicilik problem kimi bu günədək sistemli və konseptual şəkildə araşdırılmamışdır. Problemin Şirvan folklor mühiti əsasında tədqiqi Azərbaycan folklorşünaslığında geniş elmi perspektivlər açır.

2. Söyləyicilik sənətinin özünəməxsusluğu söylənilən janrın (mətnin) poetik özünəməxsusluğu ilə də şərtlənir. Söyləyici-informator-daşıyıcılıq janr kontekstində ümumi cizgilərə malikdir. Tarixən bir yaradıcılıq hadisəsi kimi meydana çıxan söyləyicilik sənəti etnosun tarixi taleyində sakral missiya daşıyır.

3. Azərbaycan söyləyicilik sənətinin ən qədim növlərindən olan nağıllıq ənənəvi söyləyiciliyin tərkib hissəsidir və bu söyləyiciliyin kriteriyaları praktik fakturaya əsaslanır. Folklor nümunələrinin içərisində nağılların çəkisinin digər janrlarla müqayisədə daha ağır olması nağıl söyləyiciliyinin aktuallığını şərtləndirir. Bu cəhətdən Şirvan regiondakı nağılların işlənmə tezliyi həmin ərazidəki söyləyicilərin repertuar intensivliyinə dayanalıdır.

4. Ümumazərbaycan kontekstində olduğu kimi, Şirvan regional söyləyiciliyində də folklorumuzun lirik-poetik janrları qadın-ana repertuarında üstün mövqedədir.

5. Mətnlərin ayrı-ayrı variantlarda törənişi söyləyici və mətn münasibətlərinə birbaşa müncərdir. Məhz söyləyicinin ifasında hər hansı bir mətn deformasiya və degradasiya proseslərinə məruz qalır. Şübhəsiz, bu proseslərdən keçmiş mətn məzmunca yeniləşə, üslubca konfigurasıya oluna bilər. Önemli odur ki, bütün bu çevrilmələr mətnin dil fakturasında hər zaman işartılanır.

6. Şirvan bölgəsində müxtəlif xalqlar məskun olsa da, ünsiyyətdə olduğumuz hər hansı xalqın təmsilçisi (söyləyicisi) repertuarını Azərbaycan dilində, türk dilinin oğuz ləhcəsində təqdim edir. Dövlətçiliyə olan münasibəti ifadə etməsi öz yerində, əldə etdiyimiz nümunələrlə birbaşa təməna imkan verdiyindən dolayı həm də bu fakt önəm daşıyır.

7. Şirvanda nağıl məclislərini ayrıca “nağılçı” kimi tanınmış şəxslər idarə etmişdir. Ortabab söyləyicilərdən fərqli olaraq, bu tip peşəkar nağılçıların geniş, həm də müəyyən bir sistemə salınmış repertuarları olur.

8. Şirvan folklor söyləyiciliyində söyləyici-dinləyici münasibətləri bölgənin dini-mənəvi dəyərləri, mənəvi-psixoloji dəyərlər və s. kimi mühitdaxili faktorlardan birbaşa asılıdır.

9. Şirvan söyləyiciliyində də varislik ənənəsi mühüm amil olaraq çıxış edir. Tədqiqat varisliyin bir neçə kanalını üzə çıxarmışdır:

- a) Varisliyin sənət-ifaçılıq kodu ilə ötürülməsi;
- b) Varisliyin poetik mətn (janr) kodu ilə ötürülməsi;
- c) Varisliyin mənəvi dəyərlər kodu ilə ötürülməsi.

10. Şirvan söyləyicilik sənətində zaman-məkan kontiniumunun yaş, cins, əhval, zaman limiti və s. kimi göstəricilər ifaçılığın dəyişən göstəricilərini müəyyənləşdirir. Söyləyicinin mətni uşaqlar, böyüklər, qadınlar, yaxud fərqli nisbətlərdə qarışıq auditoriya üçün danışmasının, dinləyicilərin yorğun, yaxud gümrah olmalarının, ifanın şəraiti (məkanı) və ifaya sərf olunacaq zamanın nə qədər olmasının söyləmənin dinamikasına, məzmununa birbaşa təsiri vardır.

11. Şirvan söyləyiciliyinin tədqiq perspektivləri bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr daha yeni perspektivlər üçün nəzəri-metodoloji baza yaradır və yeni istiqamətlərə yol açır.

Dissertasiyanın “**Əlavə**” bölməsində tədqiqata cəlb olunmuş zəruri folklor mətnləri və onların söyləyiciləri barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Folklorda söyləyicilik statusu (Şirvan folklor örnəkləri əsasında), “Dədə Qorqud” jurnalı, Bakı, Səda, 2005, №3, səh. 95-109.
2. Azərbaycanda ənənəvi xalq lətifələrindən qaynaqlanan bölgə lətifə personajlarının müasir söyləyicilərin repertuarındakı yeri, Azərbaycan Şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX say. Bakı, Səda, 2006, səh. 162-182.
3. Söyləyicilik sənəti və nağılcılıq ənənəsində kontaminasiya hadisəsi, “Dədə Qorqud” jurnalı. Bakı, Səda, 2007, №1, səh. 162-182.
4. Söyləyici və janr problemi: tarixi-ənənəvi aspekt və hazırkı durum. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu. Bakı, Nurlan, 2009, №3, səh. 78-90.
5. Şirvan halkbiliminin coğrafi, tarixi və etnoqrafik ilkeleri. “Motif akademi halkbilimi” dergisi. Ankara, 2011/I, səh. 31-38
6. Ənənəvi janr söyləyiciliyində peşəkar nağılcılıq. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXVI, Bakı, Nurlan, 2011, səh. 52-74
7. Bayatı söyləyicilərinin repertuarında Qarabağ mövzusu (Şirvan bölgəsindən toplanılmış örnəklər əsasında təfsir), Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər. Bakı, Nurlan, 2013, səh. 77-99.

The art of telling in folklore
(On the basis of Shirvan folklore examples)

Summary

The dissertation work consists of the introduction, two parts, the conclusion, the list of used literature and the appendix.

In the **introduction** the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation is defined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation is spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work is called “**The teller and the problem of genre**” and consists of five chapters, the geographical, historical and ethnographical basis of Shirvan folklore, the teller and the problem of genre such as the problems of the historical-traditional aspect and the present-day condition, the professional telling in the traditional genre telling, the traditional joke personages in the repertoires of modern tellers, the tellers of lyric-potical genres are investigated.

The second part called “**The teller and his act area**” also consists of five chapters, here the relations between the teller and the listener, the art of telling and the event of contamination in tale tellings, the teller’s attitude to the categories of time-place, the language and the style problems in tellings, the tradition of inheritance in the tellings are investigated.

In the “**Conclusion**” the results are summarized and the future directions of the investigated subject are shown.

In the part “**Appendix**” the necessary folklore texts used in the investigation and the information about the tellers are given.

**Сказительство в фольклоре
(на основе фольклорных образцов Ширвана)**

Р е з ю м е

Диссертация состоит из введения, 2 глав, заключения, списка использованной литературы и дополнения.

Во **“Введении”** обосновывается актуальность темы исследования, показывается объект и предмет работы, цели и задачи, научные новшества, теоретические и методологические основы, теоретическая и практическая значимость, дается информация об апробации и структуре.

Первая глава диссертации называется **“Проблема сказитель и жанр”** и состоит из пяти подзаголовков. В этих подзаголовках исследуются такие проблемы, как географические, исторические и этнографические основы Ширванского фольклора, проблема сказитель и жанр: историко-традиционный аспект и современное состояние, профессиональное сказительство в традиционном жанровом сказительстве, традиционные персонажи анекдотов в репертуаре современных сказителей, сказители лирико-поэтических жанров.

Вторая глава диссертации называется **“Сказитель и аудитория”**, эта глава также состоит из пяти подзаголовков. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: отношения сказитель и слушатель, контаминация в сказительстве, отношение сказителя к временно-пространственным категориям, лингво-стилистические вопросы сказительства и т.д.

В **“Заключении”** обобщаются основные научные выводы, полученные в ходе исследования и намечаются направления дальнейших исследований по этой теме.

В **“Приложении”** даны значимые фольклорные тексты, использованные в исследовании и информация об их сказителях.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

АТЕШ ШОВКЕТ оглы АХМЕДЛИ

**СКАЗИТЕЛЬСТВО В ФОЛЬКЛОРЕ
(НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ОБРАЗЦОВ ШИРВАНА)**

5719.01 - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2014